

مقدم و موخر یعنی: فرغ مقدم و فرغ موخر

دکتر عباس ماهیار

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

چکیده:

حکیم نظامی در میان شاعران سده‌ی ششم هجری در ابداع مضامین دقیق و مبتنی بر ایجاز جایگاه ویژه‌ای دارد. درک و فهم بعضی از اشعار او نیازمند آشنایی با علوم بلاغی و اصطلاحات علمی آن روزگار است.

از جمله‌ی ابتکارات پیچیده و دور از ذهن او دو بیت زیر است:

خاموش لب از دهن پر آبی	دلو از گل‌ه‌های آفتابی
کاین هست مقدم آن موخر	بنوشته دو بیت زیرش از زر
نظامی (لیلی و مجنون: 176)	

این مقاله برآن است درک‌کننده‌ی کاو مشکلات این دوبیت بکوشد تا فهم آن را برای دانشجویان و دانش پژوهان آسانتر کند.

کلید واژه‌ها:

نظامی؛ صورت‌های فلکی، منازل قمر، دلو، فرس اعظم، اندرومیدا.

مقدمه:

امروزه یکی از مشکلات پژوهندگان متون کلاسیک مواجه شدن با اصطلاحات علمی روزگاران پیشین در طب و فلسفه و نجوم قدیم و ... است و منابع مربوط به این علوم نیز غالباً در اختیار سالکان طریق تحقیق نیست و اگر هست بعضی از آن‌ها اندک مایه پیچیده و مبهم است و این امر سبب شده است که حتی برخی استادان نیز از تبیین و توضیح چنین مصطلحاتی شانه خالی کنند و به گفتن «اصطلاح طبّی است» یا «اصطلاح نجومی است» بسنده نمایند. در این حال نه دانشجو راضی است و نه حق مطلب ادا شده است. از سوی دیگر اصطلاحات نجوم قدیم ظاهراً تنها محل کاربردش حل مشکلات مضامین اشعار قدماست و بسیاری از آن‌ها امروزه روز کاربرد دیگری ندارند.

چه باید کرد؟ دیوان شاعران و آثار نویسندگان که مستمسک ادعای ما برای غنای فرهنگ زبان فارسی است سرشار از این گونه اصطلاحات است و ما نمی‌توانیم این دشواری‌ها را در بوته‌ی اجمال بگذاریم. مثلاً درباره‌ی این دو بیت باید پرسش‌هایی مطرح کنیم و در پی یافتن پاسخ‌های آن سوالات باشیم تا راهی به دهی برده باشیم. این پرسش‌ها در این باب عبارتند از: 1- بررسی موضوع دو بیت 2- جستجوی معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت 3- عرضی گزارش معنی دوبیت.

1- موضوع دو بیت

محور عمودی آن قسمت از مثنوی لیلی و مجنون که حاوی این دوبیت است نشان می‌دهد که حکیم نظامی در این ابیات به توصیف ستارگان شب پرداخته و ابزار تصویرساز را از اصطلاحات نجومی و از منازل قمر انتخاب کرده است با اندک بررسی می‌توان به این نتیجه رسید که منظور از مقدم و موخر در این دو بیت فرغ مقدم و فرغ موخر است که از منازل قمراند.

منازل قمر

بنابه آنچه منجمان پی جویی کرده اند ماه مدار خود را به دور زمین درمدتی کمتر از بیست و هشت روز به پایان می‌برد. ناظران زمینی این مدار را منطبق به منطقه البروج می‌بینند مگر در دوسه مورد که در همین جا به ذکر آن پرداخته ایم. اختر شمران مدار ماه را بر بیست و هشت قسمت تقسیم کرده و هر قسمت را منزلی از منازل قمر می‌خوانند این منازل را برای مزید استفاده دانشجویان و یا پژوهندگان در جدول‌های زیر درج کرده ایم.

ردیف	اسامی منازل	فصل طلوع	فصل سقوط	محل منازل
1	شرطین	♌	♋	دوستاره در برج حمل در شاخ بره

سه ستاره در دنبه و ران و پشت بره			بطین	2
شش ستاره در کوهان ثور			ثریا	3
ستاره‌ی قدر اول در چشم چپ ثور			دبران	4
سه ستاره در راس صورت فلکی جبار			هقعه	5
دوستاره در قدم توام تالی از صورت دو پیکر	منزل زمستانی	منزل تابستانی	هقعه	6
دو ستاره در رأس توامان صورت دو پیکر			ذراع	7
سه ستاره در صورت فلکی سرطان			نزه	8
دو ستاره در گردن صورت فلکی اسد			طرف	9
چهار ستاره در یال و قلب صورت فلکی اسد			جبهه	10
دو ستاره بر میان دو شانه‌ی اسد			زهرة	11
دومین ستاره نورانی صورت فلکی اسد در دم آن			صرفه	12
پنج ستاره در سینه‌ی صورت فلکی عذرا	منزل بهاری	منزل پاییزی	عوا	13
ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عذرا در دست آن			سماک اعزل	14
سه ستاره در دامن و پای چپ صورت فلکی عذرا			غفر	15
دو ستاره در کف‌هی میزان			زبان	16
سه ستاره در پیشانی صورت فلکی عقرب			اکلیل	17
ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عقرب			قلب العقرب	18
دوستاره در نیش صورت فلکی عقرب	منزل تابستانی	منزل زمستانی	سؤله	19
نه ستاره از صورت فلکی قوس			نعایم	20
فاصله خالی از ستاره میان نعایم و سعد ذابح			بلده	21
دوستاره در شاخ صورت فلکی جدی			سعد ذابح	22
سه ستاره در دست چپ ساکب الماء			سعد بلع	23
یک ستاره از صورت فلکی جدی و دوستاره از صورت فلکی پو			سعد السعود	24
چهار ستاره در ذراع راست ساکب الماء			سعد الاخبیه	25
دو ستاره در بالای تنه و شانه‌ی خرس اعظم			فرغ مقدم	26
دوستاره در جناح و ناف فرس اعظم			فرغ موخر	27
دومین ستاره‌ی نورانی صورت فلکی اندرومیدا			رشا	28

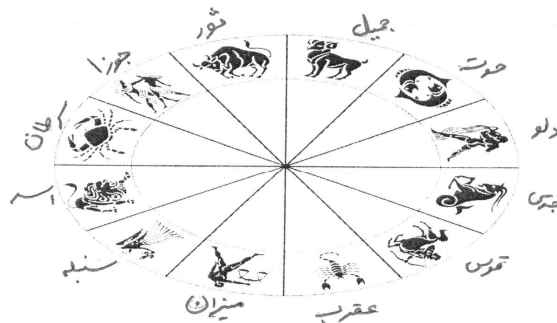
2- معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت

دلو، اهمّ معانی موضوع برای دلو عبارت است از :

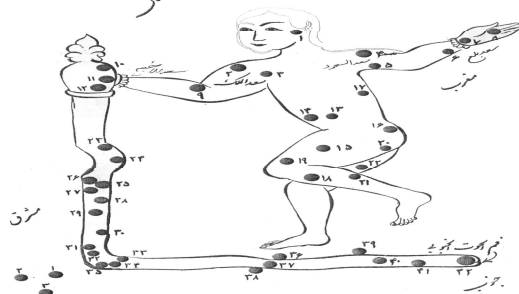
الف : در روزگاران پیشین ظرفی بوده است غالباً از جنس پوست حیوانات اهلی برای کشیدن آب و چیزهای دیگر از چاه.

ب : نام یازدهمین صورت از صورت های فلکی استوایی (منطقه البروج که در میان صورت های فلکی جدی و حوت جای دارد. می دانیم که اختر شماران قدیم برای شناخت آسان

ستارگان در آسمان و تعیین محل آن‌ها از بهم پیوستن تصویری برخی ستارگان بر بعضی دیگر تصویرهایی شبیه انسان و یا حیوان و یا پرندگان و یا اشیاء و وسایل زندگی جامعه روستایی² در نظر می‌گرفتند (هرچند جزبا تخیل و تصوّر بسیار قوی شباهت بسیار دور میان آن‌ها را نمی‌توان باور کرد) و دلو یکی از صورت‌های فلکی است که در منطقة البروج جای دارد. و مطابق محاسبات نجومیان قدیم آفتاب در بهمن، به آنجا می‌رسد. ستاره شناسان عرب آن را ساکب الماء، نیز می‌گویند و به صورت مردی تصوّر می‌کنند که برپای ایستاده و هر دو دست باز کرده و در یک دست کوزه ای دارد که سرنگون نگه داشته است در نتیجه آبش ریخته و تازیر پایش امتداد یافته است. (بیرونی 1352: 1)

صورت ساکب الماء چنانکه بر آسمان بیند

ج. دو سر استرخ ستره سانس اسرون بر صورت سی ساکب الماء هم چهار اره از صورت فلکی فرس اعظم است و فرس اعظم در میان صورت‌های فلکی بط. سی نوزدهمین صورت از صورت‌های شمالی است³ و به صورت اسب بالداری تصوّر شد ست که دارای سر و دو دست و دو بال و تنی است که تا ناف بیشتر ادامه نمی‌یابد به دیگر سخن کفل و دو پای و دم ندارد. اخترشماران چهارستاره روشن تن اسب را که دو ستاره آن نزدیک گردن و دوش اسب واقع اند متن الفرس و منکب الفرس گویند و دو کوکب انتهایی

2- گله های آفتابی: استاده از چهار ستاره تنه‌ی فرس اعظم است که دلو نام دارد.

3 و 4- مقدم و موخر

اگر در منازل قمر و جدول های آن دقت کنیم می بینیم که پیک مسرع آسمان در مسیر حرکت در مدار خویش پس از طی منزل بیست و پنجم یعنی پس از گذشت از چهار ستاره ذراع ساکب الماء که به سعد الا خبیه نام بردار است اندک اندک از منطقة البروج کناره می‌گیرد و سه منزل پایانی را در صورت های فلکی خرس اعظم و امرأة المسلسله به سر می برد تا بار دیگر پس از اتمام گردش در مدار خود به شرطین در برج حمل برسد. بیست و ششمین منزل قمر به فرغ مقدم مشهور است و جایگاه آن در محل دو ستاره‌ی متن الفرس و منکب الفرس از صورت فلکی ثانی گویند که منزل بیست و هفتم از منازل قمر است و وجه تسمیه‌ی آن ها به فرغ بدان سبب است فرغ جایی از دلو را می گویند که از آنجا آب ریخته می شود.⁴

نکته‌ی دیگری که شاید توضیح آن ضرور باشد این است که درپاره ای از کتاب های نجومی آمده است که منزل بیست و هفتم قمر یک ستاره از صورت فلکی فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله است. (نالینو، کارلو آفونسوا ، 1349، ص 149) باید یادآوری کرد که کوكب سرة الفرس از صورت فلکی فرس اعظم و رأس امرأة المسلسله ستاره‌ی روشنی

است که در دو صورت مشترک اند و در نقشه های آسمانی تنها به صورت یک کوکب نمایش داده می شوند⁵ و همین کوکب از ستارگانی است که بر اسطرلاب ها نقش می شده و آن را سرة الفرس یا رأس المسلسله می گفته اند.

3- گزارش معنی بیت

دلوی که در صورت فلکی فرس اعظم واقع است با ستارگان چهارگانه‌ی خود که به کنایه گله های آفتابی خوانده شده اند و دو کوکب متن الفرس و منكب الفرس از آن چهار فرغ مقدم و دو کوکب جناح الفرس و سرة الفرس آن فرغ موخر خوانده می شوند به ترتیب منزل های بیست و ششم و بیست و هفتم از منازل قمر را به خود اختصاص می دهند آسمان شب را روشنایی بخشیده اند.

نتیجه :

برخی از استادان مسلم شعر و ادبیات ایران زمین، به ویژه در حوزه‌ی شعر کلاسیک از اصطلاحات علمی و فنی بسیار استفاده کرده اند. از میان این شاعران گرانمایه سه تن به نام های خاقانی، انوری و نظامی بیش از دیگران از اصطلاحات علمی، به ویژه اصطلاحات نجومی استفاده کرده‌اند، به همین جهت جهت فهم بسیاری از شعرهای این شاعران امروزه دیریاب و دشوار است. به همین دلیل نیاز است که برای دانشجویان، این نوع شعر تحلیل و معنی شود تا نیکویی سخن سرایان معروف فهم و درک شود. در مقاله‌ی حاضر به برخی از این ویژگی‌ها در دوبیت معروف نظامی گنجوی پرداخته ایم.

پی نوشت

1- در بعضی کتاب ها نوشته اند که یک ستاره از جناح فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله که متعاقباً توضیح داده می شود.

2-

1- انسان :	جوزا سحر نهاد حمایل برابرم	یعنی غلام شاهم و سوگند می خورم
2- حیوان:	غنوده از پس او خرس مهتر	چو بچه پیش او در خرس کهتر
3- پرنده :	درپناه سله‌ی جاه رعیت پرورش	برعقاب آسمان فرمان دهد کبک دری
4- اشیاء :	عجب زدلو همی آیدم که نوبت من	تهی برآید از چاه و من همی عطشان
- حافظ : 324
فخرالدین اسعد : 62
انوری : 470/1
مسعود سعد : 424

- 3 - صورت های فلکی شمالی بر طبق رصد بطليموس و نام گذاری او و منجمان ديگر عبارتند از:
الف : صورت فلکی دب اصغر یا خرس کوچک	یب : ممسک الاعنة یا عنان دار
ب : صورت فلکی دب اکبر یا خرس بزرگ	یج : حوا یا مار افسای
ج : صورت فلکی تنین یا اژدها و یا ماربزرگ	ید : حیة یا مار
د : قیفاوس یا قیفاوس یا مناسبت	یه : سهم یا تیر
هـ : عوًا یا صیاح و یا تقار و یا حارس الشمال	یو : عقاب یا نسرطاهر
و : اکلیل شمالی یا فکه ، کاسه‌ی یتیمان و افسر	یز : دلفین
ز : الجائی علی رکبتیه یا زانو زده یا راقص	یح : قطعه‌ی الفرس یا اسب نخستین
ح : شعبان یا لورا یا چنگ رومی یا اوز، یا کشف	یط : فرس اعظم یا اسب دوم
ط : دجاجة یا طائر یا ماکیان	ک : برأتی المسلسله یا اندرومیدا
ی : ذات الكرسي یا خداوند کرسی	کا : مثلث یا سه سو
یا: برشاوش یا برسائوس یا حامل رأس الغول	
- ابوریحان بیرونی، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، ص 91.
- 4- فرغ اوّل یا مقدّم را عرقوه‌ی علیا و فرغ دوم را عرقوه‌ی وسطی هم می‌خوانند و عرقوه بروزن ترقوه دو چوب را می‌گویند که بر پهنا و به شکل صلیب بر دلو ببندند.
- توضیح شادروان جلال همایی در حاشیه‌ی ص 113 التفهیم لاوائل صناعة التنجیم و رجوع شود به ترجمه‌ی صدرالکواکب عبدالرحمن صوفی از خواجه نصیر طوسی. ص 109.
- 5- در نقشه‌ی آسمانی که پیش از این آورده ایم این ستاره‌ی روشن را در داخل دایره‌ی کوچک گذاشته ایم .